

Д. Қасенова¹М.К. Сүйіндікова²¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: asema_94@mail.ru²Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институты. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: makpal1226@mail.ru

САРЫАРҚАНЫҢ ЕЖЕЛГІ ТАС МҮСІНДЕРІ (зерттелу тарихы)

Жұмыс ҚР Ғылым және білім министрлігінің АР08957321 «Сарыарқаның ортағасырлық статуарлы ескерткіштері» гранты аясында дайындалды
Аңдатпа

Мақалада Орталық Қазақстанның ежелгі тас мүсіндерінің тарихы қамтылған. Сондай-ақ қазақ археологиясының атасы Ә.Х. Марғұланның Сарыарқа жеріндегі ежелгі монументалды ескерткіштерге арналған жұмыстары талданды. Жалпы менгірлер, зооморфты стелалар туралы көп материалдар Ә.Х. Марғұланның еңбегінде талданған. Сол арқылы біз Сарыарқаның ежелгі тас мүсіндерін анықтап, зерттеу жұмыстарын жүргіздік. Зоо және антропоморфты стелалар, бұғы тастар көптеп табылды. Нәтижесінде, бүгінгі күні Сарыарқаның ежелгі ескерткіштерінің қатары толықты. Далалық жұмыстармен негізінен қазырғы таңда Ж.К. Құрманқұлов пен А.З. Бейсенов жетекшілік еткен зерттеу топтары айналысады.

Орталық Қазақстан аумағындағы тас мүсіннің дәстүрі әр түрлі хронологиялық топтардың ескерткіштерімен ұсынылған: менгірлер және әр түрлі дәрежеде зерттелген кейінгі қола дәуірінің зооморфтық стелалары. Далалық және теориялық деңгейлерде зерттеу жағдайын талдау кейінгі қола ескерткіштері аз зерттелгенін көрсетеді. Сонымен қатар, қазіргі уақытта олардың саны Ә. Х. Марғұланның еңбектерінде жазылғандармен салыстырғанда айтарлықтай азайды.

Мақала авторлары жоғарыда аталған авторлардың еңбектерін талдай отырып Сарыарқаның бұғы тастары мен зооморфты мүсіндерінің қазіргі таңдағы және болашақтағы зерттелу мәселелерін ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, археологиялық ескерткіштер, тас мүсіндер, менгірлер, киелі ескерткіштер.

A. D. Kasenova¹M.K. Suyundikova²¹A.Kh. Margulan Institute of archaeology, Kazakhstan, Almaty, e-mail: asema_94@mail.ru² A. KH. Margulan. Kazakhstan, c Almaty. E-mail: makpal1226@mail.ru

ANCIENT STONE SCULPTURES OF SARYARKA (history of the study)

The work was prepared within the framework of the grant of the Ministry of Science and education of the Republic of Kazakhstan AP08957321 "Medieval statuesque monuments of Saryarka

Abstract

The article deals with the history of ancient stone sculptures of Central Kazakhstan. The works of A. H. Margulan devoted to the ancient monumental monuments of Saryarka were also analyzed. In the work of A. H. Margulan, a large number of materials on menhirs and zoomorphic steles of "koytas" are analyzed. Thus, we identified and analyzed the ancient stone sculptures of Saryarka. As a result, to date, the ranks of the ancient monuments of Saryarka have been replenished with field work under the leadership of Zh. Kurmankulov and A. Z. Beisenov.

The tradition of stone sculpture on the territory of Central Kazakhstan is represented by monuments of different chronological groups: menhirs and zoomorphic steles of the Late Bronze Age studied to varying degrees. The analysis of the state of knowledge both at the field and theoretical levels shows that the monuments of the Late Bronze Age are the least studied. Meanwhile, the number of them has now significantly decreased in comparison with the one recorded in the works of A. H. Margulan.

The authors of the article, analyzing the works of the above authors, reveal the problems of modern and prospective study of menhirs and zoomorphic sculptures of Saryarka.

Keywords: Central Kazakhstan, archaeological sites, stone statues, menhirs, sacred monuments.

А.Д. Касенова¹
М.К. Суюндиқова²

¹ *Институт археологии им. А.Х.Маргулана, Казахстан, г. Алматы, e-mail: asema_94@mail.ru*
² *Институт археологии им. А.Х. Маргулана. Казахстан, г. Алматы. E-mail: makpal1226@mail.ru*

ДРЕВНИЕ КАМЕННЫЕ СКУЛЬПТУРЫ САРЫАРКИ (история исследования)

Работа подготовлена в рамках гранта Министерства науки и образования РК АР08957321
«Средневековые статуарные памятники Сарыарки»

Аннотация

В статье рассматривается история древних каменных скульптур Центрального Казахстана. Также были проанализированы работы А. Х. Маргулана, посвященные древним монументальным памятникам Сарыарки. В работе А. Х. Маргулана проанализировано большое количество материалов о менгирах и зооморфных стелах «койтасов». Тем самым мы выявили и проанализировали древних каменных скульптур Сарыарки. В результате на сегодняшний день ряды древних памятников Сарыарки пополнились полевыми работами под руководством Ж. Курманкулова и А. З. Бейсенова.

Традиция каменной скульптуры на территории Центрального Казахстана представлена памятниками разных хронологических групп: менгирами и зооморфными стелами позднего бронзового века, изученными в разной степени. Анализ состояния знаний как на полевом, так и на теоретическом уровнях показывает, что памятники позднего бронзового века наименее изучены. Между тем их количество в настоящее время значительно сократилось по сравнению с тем, которое зафиксировано в работах А. Х. Маргулана.

Авторы статьи, анализируя работы вышеуказанных авторов, раскрывают проблемы современного и перспективного изучения менгиров и зооморфных скульптур Сарыарки.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, археологические памятники, каменные изваяния, менгиры, сакральные памятники.

Кіріспе. Зерттеушілердің пікірі бойынша ежелгі тас мүсіндерді қою дәстүрі қола дәуірінен бастау алады. Ғалым Ә.Х. Марғұлан Сарыарқаның мегалиттік ескерткіштердің ең ежелгі түріне менгірлер жатады деп есептеді. Сондай-ақ олар діни кешен ретінде пайдаланылған, яғни, халықтың жиналып әртүрлі еске алу, құрбандық шалу рәсімдерін өткізетін ғибадатхана қызметтерін атқарған [1, с. 276]. Ә.Х. Марғұланның бақылауы бойынша қазақтар менгір топтарын «қорғатас», «қанаттас», «самалатас» деп, ал, жекелеген менгірлерді «сымтас», «серектас», «бағанатас», «аққойтас», «қарақойтас» деп атаған. Зооморфты менгірлерді қазақтар «қойтас» – «қойдың тасы» деп те атаған [1, с. 277]. Осындай топонимдер Орталық және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның барлық аймағында дерлік таралған. Айта кететін жайт, бұндай халықтық атаулар өткеннен келе жатқан тарихи мұра болып саналады және жергілікті жердің топонимикасы зерттеуші ғалымдарға ежелгі кешендердің қай жерде шоғырланғандығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Мақсаты. Сарыарқаның ежелгі тас мүсіндерін зерттеу тарихын жан-жақты талдау негізінде белгілі ғалым Ә.Х. Марғұланның алғашқы болып менгірлерді топтық және жекелей деп екі топқа бөліп зерттеудің өзекті мәселелерін анықтау.

Материалдар мен әдістер: Менгірлер тобы Қарағанды облысына қарайтын қазіргі Ақтоғай, Жанаарқа және Қарқаралы аудандарында және Павлодар облысының Баянауыл ауданының территориясында тіркеледі. Ә.Х. Марғұлан бұл жердегі кейбір менгір топтарынан 80-нен аса нысандарды анықтады [1, с. 278–280, рис. 200–202].

Ал ірі жекелеген менгірлер Сарыарқаның кей аудандарынан – Ақтоғайдан (Аққойтас өзенінің аңғары), Жаңаарқадан (Ақсай өзенінің аңғары), Қарқаралыдан (Нұртай өзенінің аңғары) және Шеттен (Бұғылы тауы) кездеседі. Ә.Х. Марғұлан 30-ға жуық жекелеген менгірлерді ғылыми айналымға енгізген [1, с. 281–282].

Ә.Х. Марғұлан менгірлердің Сарыарқа жеріндегі орналасу ерекшеліктеріне қарай «менгірлер тек ауылға жақын мандағы үстірттерде және қола дәуірінің қорымдарында шоғырланған» деген өз пікірін айтады (Маргулан, 1979: 277). Сондай-ақ, ежелгі кен орындарының жанынан да кездесетінін атап өтеді [1, с. 281].

Сарыарқа жерінде меңгірлер шеңбер, аллея, қатар, доға тәріздес пішіндерде ерекше және өзгеше орналастырылған. Олардың пішіндері хрнологиясына сәйкес екендігін көрсетеді. Автор меңгірлердің жиі кездесетін төрт түрін анықтады:

- 1 түр– біркелкі емес пішіндегі;
- 2 түр– қимасы тікбұрышты (квадрат тәріздес);
- 3 түр– кескіні зооморфты ұзын тегіс меңгірлер (стелалар);
- 4 түр– жоғарғы бөлігі жартылай шеңбер тәрізді кішкентай және орташа тегіс меңгірлер [1, с. 278, рис. 199–201; 2, с. 21; 3, с. 2019; 4].

«Орталық Қазақстанның Беғазы-Дәндібай мәдениеті» атты еңбегінде автор меңгірлердің типологиясын ұсынған, бірақ ескерткіштер бір жүйеге келтірмеген. Сол себепті біз меңгірлерді бірнеше түрлерге бөліп қарастырдық.

Бірінші түрге Қызыл-Шоқы шатқалынан (Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы) табылған меңгірлер жатады [1, с. 278, рис. 199–201]. Бұл жердің меңгірлерінің үстіңгі жағы табиғи үшбұрыш пішінді болып келеді де олар топталып аллея тәріздес етіп қойылған. Бұл топтағы ескерткіштерді Ә.Х. Марғұлан неолит және энеолит дәуірлерімен мерзімдейді. [1, с. 277]. Ал меңгірлердің қалған түрлерін қола дәуіріне жатқызды.

Сартабан өзенінің арнасында (Қарағанды облысы, Жаңаарқа ауданы) екінші және үшінші түрге жататын меңгірлер кездеседі. Сартабандық топтың меңгірлерінің жанынан тұрғын-жайдың орнын және рәсімдік қызмет атқарған жанған ағаш іздері анықталған [1, с. 280, рис. 205, 283, 284].

Үшінші, төртінші түрге жататын меңгірлер тобы Қызыл-Шоқы шатқалынан (Нұртай өзенінің сол жағалауы) табылды. Және олардың әрқайсысы үш меңгірден құрылған. Ә.Х. Марғұлан меңгірлердің арасындағы кеңістіктен от іздерін кездестіреді. Біздің пікірімізше, топта үш меңгірдің болуы– киелі екендігін білдіреді.

Ә.Х. Марғұлан меңгірлердің осы төрт түріне қосымша екі түрін қосты. Жекелеген меңгірлерді: зооморфты және антропоморфты деп бөлді [1, с. 294]. Ғалым жоғарғы бөлігі қиыстырылған меңгірлердің барлығын зооморфты деп есептеді.

«Орталық Қазақстанның Беғазы-Дәндібай мәдениеті» атты еңбегінде Ә.Х. Марғұлан отыз жекелеген меңгірдің тоғыз данасының жоғарғы бөлігі қиыстырылған түрде кездеседі деп айтады. Автор оларды қойтас деп атап, тастарда қойдың ғана емес, сондай-ақ аю, түйе, жылқы бейнелері де суреттелген деп баяндайды [1, с. 281].

Зооморфты кескіні бар жекелеген меңгірлер Бұғылы тауының етегіндегі Шопы өзенінің аңғарында (Қарағанды облысы, қазіргі Шет ауданы) кездеседі.

Осы секілді зооморфты мүсіндер Қарқаралы ауданы, Бесоба ауылы маңындағы Ақбастау өзенінің аңғарынан және Ақтоғай ауданы, Тоқырауын өзенінің сол жағалауынан да анықталған.

Сарыарқа жеріндегі зооморфты стелалардың ішіндегі ерекше қызығушылық тудырған Бұғылы тауының шығыс етегінен табылған аю бейнесіндегі тас мүсін [1, с. 291, рис. 213; 5, с. 11, рис. 2]. Бүгінгі күні ол ескерткіш Шет ауданы, Ақсу-Аюлы ауылында орналасқан Шет аудандық археологиялық-этнографиялық музейінде.

Біздің ойымызша, Ә.Х. Марғұлан тұжырымдаған кейбір зооморфты мүсіндік бейнелер табиғи тастар болуы мүмкін. Мысалы, ғалымның түйенің басы ретінде көрсеткен мүсін табиғи сеңнен кейін түзілген үйінді болуы әбден мүмкін? [1, с. 293, рис. 214].

Ә.Х. Марғұлан зооморфты деп есептеген жоғарғы бөлігі қиыстырылған меңгірлер ішінде де табиғи жолмен жасалған тас түрлері бар. Барлау жұмыстары барысында кескіні қолдан бейнеленген тәрізді табиғи плита тастарын кездестірдік. Оған Қойшоқы шатқалындағы ескерткіштер кешені дәлел бола алады.

Жекелеген меңгірлердің екінші тобына – антропоморфты мүсіндер жатқызылады. Ә.Х. Марғұланның пікірі бойынша олар андрон мәдениеті кезеңінде пайда болған. Бұл топтың ең ежелгі түрі Итмұрынды шатқалынан табылған антропоморфты мүсіндер [1, с. 294].

Ә.Х. Марғұланның 1979 жылы жарық көрген еңбегінде қола дәуірімен мерзімделетін басқа антропоморфты мүсіндер туралы мәліметтер жоқ.

Біздің есептеуімізше, Ә.Х. Марғұланның 1946 – 1974 жж. аралығында жүргізген жұмыстарының нәтижесінде 100-ден аса меңгірлер тіркелген болуы керек. Өкінішке орай, барлық меңгірлердің фотосуреті жарыққа шықпады, олардың сапасы төмен, ескерткіштердің суреттері мен жоспарлары салынбады. Дегенмен, Ә.Х. Марғұлан еңбектерінде бүгінгі күнге дейін сақталмаған меңгірлер туралы мәліметтер өте көп кездеседі. Сонымен қатар ол материалдардан ескерткіштердің жарты ғасыр бұрынғы фотосуреттері тіркелген. Бұл фотосуреттер арқылы

құлаған немесе жойылу қауіпі бар кешендерді біртіндеп қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүргізуге болады.

2010 жылдан бастап, соңғы он жылдықта Сарыарқа даласындағы монументалды ескерткіштерге – меңгірлер мен зооморфты мүсіндерге (қойтастарға) зерттеушілердің қызығушылығы күшейді.

Қарастырылған кезеңнің деректік негізін құру әлі де өз жалғасын табуда. Біздің есептеуімізше, қазіргі таңда Сарыарқа жерінен 26 қойтас анықталды. Соңғы жылдары А.З. Бейсеновтың жетекшілігімен Сарыарқадағы меңгірлі құрылыстарға археологиялық қазба жұмыстары жүргізілуде. Олар Талды-2, Нұркен-2, Тандайлы-2, Назар-3 және «37 әскер қорғаны» [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. А.З. Бейсенов ерте темір дәуірінде меңгірлер жерлеу орындарымен қатар еске алу (құрбандық шалу) кезінде де қойылған деп есептейді [14, с. 18–21].

Нәтижелерді талқылау. 2010 ж. осы ескерткіштерді теориялық жағынан талдау жұмыстары жасалды. Ә.Х. Марғұлан жариялаған мәліметтерге сүйене отырып, С.А. Ярыгин 2011 ж. қойтастардың типологиясына меңгірлерді қосып қайта ұсынды. Біздің пікірімізше, С.А. Ярыгиннің жасаған типологиясының негізін Ә.Х. Марғұланның еңбегіндегі ескерткіштердің жүйелеу типологиясы құрайды [1]. С.А. Ярыгин қойтастардың қойылуын екі түрге (жеке және топтық) және әр түрлі меңгірлердің орналасу ерекшеліктеріне қарай бірнеше тармақтарға бөлді [17, рис. 2]. Қойтастар беғазы-дәндібай мәдениетіне тиесілі деген Ә.Х. Марғұланның көзқарасын С.А. Ярыгин да қолдады. Сонымен қатар, ол сарыарқалық зооморфты қойтастарды жалпы еуразиялық түрге жататын бұғы тастардың пайда болуының негізі деп жария етті [17, с. 414]. Бірақ, біздің пікірімізше, С.А. Ярыгиннің бұғы тастардың генезисіне байланысты гипотезасы әлі де толыққанды зерттеуді, басқа ғалымдардың көзқарасымен салыстыруды талап етеді [2, с. 22]. Мысалы, В.Д. Кубарев бұғы тастарды қою дәстүрі Алтайдың тостағанды тастарынан және окунев түрінің тас мүсіндерінен басталады деп есептейді [18, с. 112]. Ал А.А. Ковалевтың пікірін алатын болсақ, ол бұғы тастарды орнату рәсімі Ертіс өзенінен бастап оңтүстікке қарай таралған деген болжам айтады [19, с. 165].

Л.Н. Ермоленко мен А.Д. Қасенованың 2014 жылы жарыққа шыққан мақаласы Ә.Х. Марғұланның меңгірлерді зерттеудегі жетістіктерін талдауға арналды. Ол мақалада меңгірлер қойылуына, пішініне, қимасына және орналасу ерекшеліктеріне қарай бір жүйеге келтірілді [2, с. 20]. Л.Н. Ермоленко мен А.Д. Қасенованың пікірінше, Ә.Х. Марғұланның «қойтас», «тұлпартас», «аютас» деп атаған зооморфты мүсіндері жоғарғы жағы қиыстырылған стелалар ретінде анықталады [2, с. 21]. Мақала авторлары Ә.Х. Марғұлан еңбегінің құндылығын атап өтіп, меңгірлерге қазба жұмыстарын жүргізу және құжаттау жағының толық болуы қажет екендігін көрсетіп, олардың кезеңделуін дәл анықтауда жаратылыстану ғылымының әдістерін пайдалануды ұсынды.

2013 жылы Ж.Қ. Құрманқұлов, Л.Н. Ермоленко және А.Д. Қасенова барлау жұмыстарының нәтижесінде Ә.Х. Марғұлан енгізген Қойшоқы шатқалынан табылған қойтастардың қайта құжаты жасалды. Сонымен бірге олардың жалпы еуразиялық түрге жататындығын көрсететін қосымша белгілері анықталды [20, с. 341, рис. 1]. Бірнеше жылдан кейін А.З. Бейсеновтың басшылығымен Қойшоқы-5 қойтастар орнатылған кешенде зерттеу жұмыстары жүргізілді. А.З. Бейсенов ескерткішті б.з.б. X–VIII ғғ. мерзімделетін «мұртты» обаның қатарына жатқызады. Бұл хронология радиоқөміртектік әдіспен де дәлелденді [21, с. 174].

Осы мақаланың авторлары 2014 және 2019 жылғы барлау жұмыстары кезінде Қойшоқы шатқалынан тас қашайтын орынды анықтады. Оның жанынан өңдеуді қажет етпейтін жоғарғы жағы қиыстырылған меңгірлер табылды, [3, с. 81]. Бұл пікірді А.З. Бейсеновте қолдады. А.З. Бейсенов осы тас қашайтын орыннан ескерткіш құрылысына қажетті, яғни, «мұртты» обаларға және меңгірлерді қашауға арналған шикізатты алды деп есептейді [21, с. 167].

Зооморфты мүсіндер мен бұғы тастардың мәселесін Л.Н. Ермоленко 2018 жылы зерттеп, «қойтастарды» азиялық аймақтың батыс бөлігіндегі «бұғы тастардың қарапайым нұсқасы» ретінде қарастыруды ұсынды [22, с. 103].

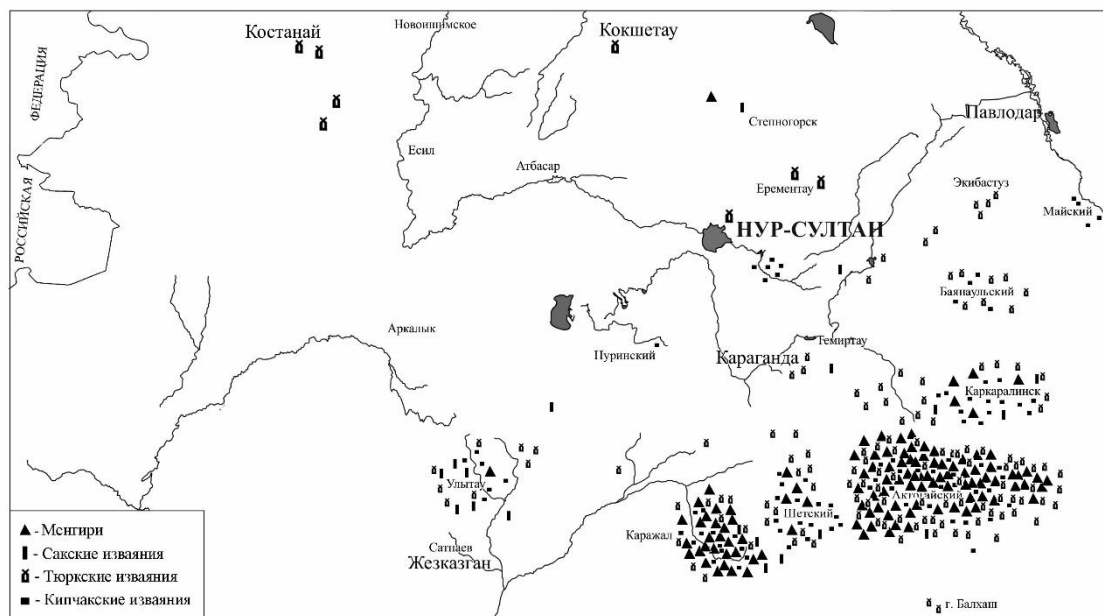
Бірақ, авторлар қазақ далаларында таралған бұғы тастардың орналасу ареалының, генезисінің, семантикасының мәселелеріне қатысты сұрақтар әлі де терең зерттеуді талап етеді деп санайды.

Қорытынды: Ә. Х. Марғұланның антропоморфтық мүсін дәстүрінің меңгірлерден кейін бастау алғандығы туралы айтқан пікірі әлі де негіздеуді талап етеді. Біз атқарған жұмыстар нәтижесінде меңгірлердің ареалы Сарыарқаның ежелгі және ортағасырларға жататын тас мүсіндерінің таралу аймағымен сәйкес келетіндігі анықталды (Сурет-1).

Сарыарқаның ежелгі тас мүсіндері (зооморфты стелалар, бұғы тастар) тарихының зерттелуімен талданылуы болашақта орындалатын негізгі мәселелермен тапсырмаларды айқындап берді. Негізгі атқарылатын тапсырмаларға тоқталсақ:

1. Ежелгі тас мүсіндерді анықтау жұмыстарын жалғастыру;
2. геодезиялық құралдар мен сандық технологияның көмегімен зооморфты стелалар, бұғы тастармен тас мүсіндердің құжаттарын жаңалау немес қайта толтыру;
3. тарихи мәдени ескерткіштер туралы электронды база құру.

Болашақта атқарылатын бұл шаралар Сарыарқаның ежелгі тас мүсіндері жайлы білім көкжиегін кеңейтіп, тың мағұлматтар береді деп сенеміз.

Сурет-1. Сарыарқадағы ежелгі және ортағасырлық тас мүсіндердің орналасу картасы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР, – 1979. – 360 с. С ил.
2. Ермоленко Л.Н., Касенова А.Д. Вклад А. Х. Маргулана в изучение древней каменной скульптуры Центрального Казахстана. Вестник Кемеровского государственного университета. – 2014. № 3 (59). Т. 2. С. 20–23.
3. Касенова А.Д. История изучения древних и средневековых каменных изваяний Сарыарки. Дис. ... канд. Ист. Наук. Кемерово, – 2019. – 187 с.
4. Касенова А.Д. Изучение древних изваяний (зооморфных стел) и оленных камней Сарыарки // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2020. – № 2 (97). С. 186 – 192.
5. Курманкулов Ж.К., Ермоленко Л.Н. Ежелгі Сарыарқа: тас мүсіндер. Древности Сарыарки: каменные изваяния. Saryarka Antiquities: Stone. – Караганды: «Credos Ltd С», 2014. – 168 с.
6. Бейсенов А.З. Предметы искусства ранних саков Сарыарки как свидетельства взаимодействия культур. Вестник Кемеровского государственного университета. – 2013. – № 3 (55). – Т. 4. С. 13–17.
7. Бейсенов А.З. Центральный Казахстан в раннем железном веке. Исторические и археологические науки. – 2015а. – № 6 (2). – Т. 7. – С. 22–31.
8. Бейсенов, А.З. Памятники верховьев реки Атасу в Центральном Казахстане. Вестник Томского государственного университета. История. – 2015б. – № 3 (35). – С. 111–122.
9. Бейсенов А.З. Погребально-поминальный комплекс «Курган 37 воинов». Вестник ЮУрГУ. Серия Социально-гуманитарные науки. – 2015в. – № 1. – Т. 15 – С. 6–12.
10. Бейсенов А.З. Около курганные жертвенники как разновидность памятников тасмолинской культуры. Вестник Томского государственного университета. История. – (2015г) – № 4 (36). – С. 96–104.

11. Бейсенов А.З. Памятники раннего этапа тасмолинской культуры. *Вестник ТомГУ. История.* – 2016а. – № 1 (39). – С. 119–126.
12. Бейсенов А.З. Каменные изваяния и менгиры сакской эпохи. *Вестник Хакасского государственного университета.* – 2016б. – № 16. – С. 17–22.
13. Бейсенов А.З. Орталық Қазақстан ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеудегі көміртегілік анықтамалар. *Новые методы исследования в археологии: матер. Междунар. Научн.-практич. Конф. Алматы: Қазақ университеті.* – 2016в. – С. 13–21.
14. Бейсенов А.З. Курган с «кусами» Центрального Казахстана. *Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. Науч. Тр. Посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана.* Алматы. – 2017. – Т. 2. – С. 31–37.
15. Бейсенов А.З., Китов Е.П., Дуйсенбай Д.Б. Ранние кочевники Центрального Казахстана по данным археологии и антропологии. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук.* – 2017. № 3. – Т. 19. – С. 96–104.
16. Jutabekova G.S., Bazarbayeva G.A. New research results of Turgay nomads' culture. *Theory and practice of archaeological research.* – 2017. № 2 (18). – S. 109–117.
17. Ярыгин С.А. «Койтасы» Центрального Казахстана эпохи поздней бронзы в контексте формирования раннесакских культур степной Евразии. *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: мат-лы Междунар. Науч. Конф., посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А. Х. Маргулана КН МОН РК.* Алматы. – 2011. – Т. I. – С. 408–116.
18. Кубарев В.Д. Древние росписи Каракола. *Новосибирск: «Наука» СО.* – 1988. – 173 с.
19. Ковалев А.А. О происхождении оленных камней западного региона. *Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии.* М.: ГЕОС. – 2000. – С. 138 – 180.
20. Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж. К. Оленный камень из урочища Койшооқы. *Диалог культур Евразии в археологии Казахстана.* Астана: Сарыарка.– (2014). – С. 341–348.
21. Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш., Дуйсенбай Д.Б. Оленный камень на кургане с «кусами» в долине Койшооқы в Центральном Казахстане // *Археологические вестн.* – СПб., 2020. Вып. 26. – С. 166 – 177.
22. Ермоленко Л.Н. Каменные изваяния раннего железного века в западной части азиатских степей. *Очерки первобытного искусства Южной Сибири и Центральной Азии (скифская эпоха): кол. Монография.* – Кемерово: Изд-во КРИПКУПРО. – 2018. – 127 с.

References:

- :
1. Margulan A.H. *Begazy-dandybaevskaya culture of central Kazakhstan.* - Alma-Ata: Nauka Kazssr, - 1979. - 360 с. *From II.*
 2. Ermolenko L. N., Kasenova A.D. *Vklad A.H. Margulan studied the ancient stone sculptures of central Kazakhstan.* *Bulletin of Kemerovo State University.* – 2014. № 3 (59). Vol. 2 – - С. 20-23.
 3. Kasenova A.D. *history of studying ancient and medieval stone studies of Saryarka.* *Dis. ... Kand. East. Nook. Kemerovo,* – 2019. - 187 с.
 4. Kasenova A.D. *study of ancient monuments (zoomorphic stelae) and ancient stones of Saryarka // Bulletin of kaznu. The series is historical.* – 2020. – № 2 (97). - P. 186-192.
 5. Kurmankulov zh.K., Ermolenko L. N. *ancient Saryarka: stone sculptures. "I don't know," he said. Saryarka Antiquites: Stone.* - Karaganda: "Credos Ltd C", 2014 – - 168 P.
 6. Beisenov A.Z. *elements of the art of rannih Saks Saryarka as a kind of interaction of culture.* *Bulletin of Kemerovo State University.* – 2013. – № 3 (55). - Т. 4 – - С. 13–17.
 7. Beisenov A. *"I don't know," he said. Historical and archaeological studies.* – 2015а. – № 6 (2). - Vol. 7 – - С. 22–31.
 8. Beisenov, A.Z. *verkhovoyov's memory is Reki Atasu in central Kazakhstan.* *Bulletin of Tomsk State University. History.* – 2015В. - No. 3 (35). – С. 111-122.
 9. Beisenov A.Z. *Pogrebalno-memorial complex "Kurgan 37 warriors".* *News To Yuurga. A series of social and humanitarian Sciences.* – 2015В. - No. 1. - Vol. 15-С. 6-12.
 10. Beisenov A.Z. *Okolo trained survivors as a variety of memory of tasmolinsky culture.* *Bulletin of Tomsk State University. History.* – (2015) - № 4 (36). – С. 96-104.
 11. Beisenov A.Z. *memory of the previous stage of tasmolinsky culture.* *Tomgu's Herald. History.* – 2016а. – № 1 (39). – С. 119-126.
 12. Beisenov A.Z. *Kamennye izvayaniya and mengirs of the Saxon epochs.* *Bulletin of Khakass State University.* – 2016В. - No. 16. - С. 17-22.

